

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰН ШЫҒАРМАСЫНДА ШЕШЕНДІК ӨНЕР ЖӘНЕ ТІЛ ФИЛОСОФИЯСЫ

Рахимшикова Мавлуда Каримжановна
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
философия ғылымдарының кандидаты, доцент, магистр
Хавазметова Динора Алишерқизи
Шымкент университеті, тарих және құқық кафедрасы оқытушысы, магистр, Шымкент,
Қазақстан

Қазақ даласы даналарға, ғұламалар мен ақындарға, халық қадір тұтқан ойы мен санасы озық ойшылдарға қашанда кенде болмаған. Елдің жүрегінен орын алған қасиетті есімдер жыл сайын жаңғыра түседі.

Бабалардың тағылымды істері және рухани мұралары келешек ұрпағына қай уақытта да өнеге. Олар қалдырған ғылыми, рухани мұраны зерттеу, оның мазмұны мен маңызын халыққа жеткізу біздің негізгі парызымыз.

Сондай-ақ, халқымыздың сан ғасырлар бойы ұлы шығыс өркениетінің аясында дамығаны белгілі. Ұлтымыздың данышпан перзенттері білім мен ілімнің озық үлгілерін ислам мәдени орталықтарындағы білім ордаларында алды.

Сонымен қатар, әрбір халық, әрбір ұлт өзінің мәдени мұрасын жоғары деңгейде қадірлеген сайын ол әлемдік жұртшылық алдындағы, ұлы адамзат тарихы алдындағы мәртебесін биіктетеді. Сол себептен руханият әлеміне, өнер саласына барынша толыққанды көңіл бөлгенімізден ешқашан ұтылмаймыз. Осындай тарихи қадамдардың арқасында біздің ата-бабаларымыз өзінің ұлттық тіліндегі білімін жетілдіру бағытында асқақ биіктерге көтеріліп, тарих сахнасында өзіндік тарихы, философиялық ой-санасы бар халықтардың қатарында ерекше орынға ие болды.

Адамзат тарихында ғасырлар бойы сақталып, көне жазба ескерткіштері, халық ауыз әдебиеті шығармалары арқылы бізге дейін келіп жеткен мәліметтерге назар аударсақ біздің ата-бабаларымыздың тілді, адамның сөйлеу мәдениетін адамгершіліктің ең басты өлшемі деп санағанына куә боламыз. Шешендік өнердің, риториканың білім, ғылым әрі мәдениеттің дамуындағы орны аса маңызды екендігін назарға ала отырып Жүсіп Баласағұнның шешендік өнер мен тіл философиясының дамуына қосқан үлесін зерттеу тақырыбына айналдырдық.

Жүсіп Хас Хажиб Баласағұн (1020-1070) – аты дүниежүзі халықтарына танымал болған философ, ақын, қоғам қайраткері. Әлемге әйгілі шығыстанушы ғалым А.Н.Кононов: «Құтадғу білік» – қоғамдағы адам өмірінің мазмұны мен орнын талқылаушы философиялық шығарма, [1. 510] деп жазған. Бұл пікір бекер айтылмаған. «Құтадғу білік» кітабында көтерілген мәселелердің ауқымы өте кең және алуан түрлі болып, философиялық мәселелер талқыланды. Мысалы, әлем және оның құрылымы, табиғат, адамзат, оның ақылы немесе санасы, өмірдің мәні, өлім және мәңгілік, таным, білім және тәрбие, отбасы құру және басқалар. Философиялық сипатқа ие жоғарыда атап өтілген ауқымы жағынан өте кең әрі күрделі кітап арнайы зерттеуді талап етуде.

Осы тақырыпты зерттей отырып, тарихта Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасын жан жақты зерттеген ғалымдар туралы қысқа мәлімет беруді жөн көрдік. Ең алғашқы зерттеу жұмыстары XIX ғасырдың басында басталды. Өткен ғасырда Жүсіп Хас Хажиб Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбегін ең көп әрі жан-жақты зерттеген Венгриялық ғалым Герман Вамбери болды. Ол 1970 жылы баспадан шығарған «Ujgurische Sprachmonumente und das Kutadgu Bilik» [2] кітабы Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасын бүкіл Еуропаға танымал етті. Сондай-ақ, Туркия ғалымдары ішінде Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасын жетік меңгерген Р.Р.Арат есімді ғалым осы тақырыпқа арнап көптеген мақалалар және монографиялар жазды [3]. Туркияның ғалымдары 1942-1943 жылдары бұл еңбектің үш нұсқасын Стамбұлда үш томдық кітап ретінде шығарды.

Зерттеу жұмыстары Ресей, Өзбекстан және Қазақстанда да жүргізілді. Мысалы, XIX ғасырдың 60-ші жылдарынан бастап орыс түркітанушы ғалымдары В.В.Радлов, В.В.Бартольд Жүсіп

Хас Хажиб Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбегін зерттей бастады. Сонымен бірге, «Құтадғу білік» дастанын Өзбекстандық ғалым Қ.Каримов өзбек тіліне аударып, 1971 жылы кітап етіп шығарды. Н.Гребнев (1971), С.Иванов(1983) орыс тіліне аударды. 1986 жылы қазақстандық түркітанушы ғалым А.Егеубаев [4] бұл дастанды қазақ тіліне аударды.

Қазіргі таңда да осы шығарманың поэтикалық, риторикалық сипаттарына зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатыр. Бір қатар зерттеушілердің пікірі бойынша, «Құтадғу білік» дастаны – бұл дидактикалық шығарма. Яғни бұл шығарма ғылыми, философиялық, моральдық, діни идеяларды ғибрат ойлар көмегімен бейнелейтін шығарма ретінде қарастырылады. Онда көркем сөз, пікір, өсиет, тұжырым, уағыз, насихат басым болды. Бұл дастанда дидактикалық көркем сөздің орны ерекше екені байқалады.

«Құтадғу білік» дастанын толығымен оқып, мән-мағынасын талқылаған зерттеуші бұл шығармада адам өмірімен байланысты мәселелер қарастырылғандығына көз жеткізеді. Бұл философиялық поэманың даналық ойлары бүгінгі күнге дейін құнды әрі өміршең екенін байқаймыз. Дастанның ел өміріндегі маңызы, сипаты мен мұрат-мақсаты туралы алуан түрлі көзқарастар бар. Бұл дастан – философиялық толғамдарымен, көркемдік нақыштарымен, поэтикалық ойлау ерекшелігімен шеберліктің үздік үлгісі.

«Құтадғу білік» философиялық шығарма ретінде адам өміріндегі аса қажет болған экзистенциальдық сипаттағы мәселелерді қарастырады. Яғни адам өмірінің мәні, мазмұны, адамның бұл өмірде алатын орны бұл шығармада қарастырылған.

Дастанның басты мақсаты – құтты ел құру арқылы бақытты қоғамға қол жеткізу. Сол себептен де дастанда отбасы құру мәселесі, ел билеу, ел басқару, ұлы әділ мемлекет құру мәселелері қарастырылады. Көркемдік-эстетикалық нышандары кеңірек және эстетикалық талғамы өте жоғары деңгейде жазылған шығарма болып саналады. Ежелден символдық мәнге астарлы баламалы мағынаға ие болған сөздерден пайдалану поэтикалық түйіндер, семиотикалық құймалар дастанға өзгеше көркемдік тарихи шырай қосумен бірге, ұлттық-этникалық қасиеттеріне өрлей түскен. Сондай-ақ, тілдік стилистикасы жағынан да, тіл орамдары жағынан да ерекшеліктері бар екені анық.

«Құтадғу білік» дастанын қазақ тіліне аударған А.В.Егеубай былай жазады: «Шынайы талантты энциклопедиялық бітімдегі шығарма – тарихи түйінді құбылыс. Халықтық сипат, ұлттық мінез-құлық қырлары, сана, дәстүр болмысы солардан бедерленіп көрінбек [4, 20 б.].

Шындығында да, «Құтадғу білік» дастаны Жүсіп Хас Хажибтың ақыл немесе насихат кейпіндегі өсиет сөздерге толы. Бұл дастанда өсиет сөздер мен тағылымды насихаттар аса көп. Ұлы ғұлама өзінің өмірлік тәжірибесінің арқасында келесі ұрпаққа қанатты сөздер қалдырды. Талқылап жатқан дастанның негізгі идеяларына назар аударайық. Олар:

- түркі тіліндегі көркемдік – эстетикалық сипатқа ие сөз өнерін, сана және ойлау өнерін өз бойына жинаған;

- дастанда мемлекетті дұрыс басқару және қоғамда әлеуметтік әділдікті қалыптастыру арқылы ел бірлігін сақтау және елді қорғау, елдің күшін нығайту туралы насихаттар бейнеленген;

- білім және тәрбие беру, ғылым мен өнерді дамытуға арналған ұсыныстар бар.

«Құтадғу білік» дастанында білім немесе тәрбие беру мәселесіне арнап жазылған шумақтар:

Білімді – аз, білімсіздер қаптаған,

Ақылсыз – көп, ақылдыны таптаған.

Білімсіздер білімдіге жау болды,

Надандардың аңсағаны дау болды.

Біліп сөйле, сөзінде сөл, оң болсын,

Сөзің түпсіз қаранғыға көз болсын [4, 37 б.].

Осы сөздер арқылы Жүсіп Баласағұн риторика және тіл біліміне ерекше назар аударған. Ұлы бабамыз білімнің құдіретін жан-дүниесімен ұғып, адамдарға түсіндіргісі келді. Сондай-ақ,

Ақыл – шырақ, қара түнді ашатын,

Білім – жарық, нұрын саған шашатын [4, 38 б.], - деп жазылған.

Жүсіп Баласағұнның еңбектерінде шешендік сөз, яғни риторикаға арнап жазылған ой-толғамдарында бұл саланың адамгершілік пен моральға тығыз байланысты болуы туралы пікірлері мол.

Тіл, жүрегің шырын болсын қайда да,
Сөз бен есті тектен-текке лайлама [4, 40 б.]

Тағыда

Жұрт алдында аузыңды бақ, лепірме,
Кісі үйінде көз қадірін кетірме [4, 39-40 бб.].

Тақ еттен, сөз сүйектен өтеді,
Сөз қалады, таяқ табы кетеді [4, 43 б.].

Шешендік өнердің негізгі мәселелерін талқылай отырып, Жүсіп Баласағұн халықтың құтына, ырысына айналған ілімнің негізін қалады. Көзі ашық, көкірегі ояу ұрпақ тәрбиелеу – «Құтадғу білік» дастанының мақсат-мұраты. Автордың өзі бұл кітапта:

Кітап атын «Құтадғу білік» қойдым,
Құтын тұтсын оқушым білікті ойдың [4, 52 б.].

«Құтадғу білік» дастанында риториканың негізгі ережелеріне ерекше назар аударылған. Осы дастанның бір тарауы тіл өнеріне арнап жазылған. Яғни бұл дастанның жетінші тарауында тіл мен сөз өнерінің пайдалы қасиеттері туралы және оның зияны туралы пікірлер баяндалған. Осы мақсатта Жүсіп Баласағұн «Ақыл көркі – тіл, тілдің көркі – сөз, кісі көркі – жүз, жүздің көркі – көз» деп жазады. Ұлы бабамыз шығармасында тіл туралы, сөздің орны туралы былай делінген:

Ақыл, білім тілмәші – тіл, тіл – кепіл,
Жадыратар ерді шырын тіл деп біл!»!

Тіл қадірлі етер, ерге бақ қонар,
Қор қылар тіл, кететұғын бас болар.

Тіл – арыстан, есік баққан ашулы,
Үй иесі, сақтан, жұтар басыңды [4, 53 б.].

Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» дастанында риторикаға тиесілі ой пікірлер оның өлеңдерінде мақал-мәтел, үлгі-насихат күйінде бейнеленген.

Сонымен бірге, оның шешендік ілімі, ең алдымен, имандылық, әдеп, адамгершілік қағидаларына негізделген. Оның шешендік өнері тіл, білім, ақыл-парасатты талап етеді.

Жүсіп Баласағұнның ғылыми шығармалары басқа түркі тілдес ұлттар мен бірге қазіргі қазақ халқының рухани әрі асыл қазынасы, қазақ мәдениетінің алтын қазығы болып табылады. «Құтадғу білік» дастанының тілі, стилистикалық жүйесі, классикалық өлшемі, философиялық-эстетикалық аспектілері бұл ойымызға толық негіз бола алады.

Дастанның философиялық қырлары ретінде ұлттық ой-сана мен мінез-құлық, дәстүр болмысы қарастырылады. Әлеуметтік мәселелерді рационализм тұрғысынан түсіндірілуі, зайырлы қоғамды қалыптастыруға арналған концепцияның ұсынылуы – түркілік философиялық ойдың Жүсіп Баласағұн айқындаған дара жолы. «Құтадғу білік» дастаны өмір онтологиясына негізделген экзистенциальдық шығарма болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кононов А.Н. Поэма Ю.Баласагунского “Благодатное знание” // Юсуф Баласагунский. Благодатное знание.- М.: Наука, 1983.- С.496-517
2. Vamberu A. Ujgurische Sprachmonumente und das Kutadgu Bilik. Innsbruk, 1870.
3. Arat R.R. Kutadgu Bilig. Tipki basim 1. Viyana nushasi, Istanbul. 1942; Kutadgu Bilig. Tipki basim II, Fergana nushasi, 1943; Kutadgu Bilig. Tipki basim III, Misir nushasi, 1943.
4. Құтты білік / Көне түрік тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубай. 2-басылым. – Алматы, «Өлке», 2006. -640 бет.